

խայրէաւ Հինդ որդիք եւ այլ երեք գտտերք՝ Մարգարեա, Ստեփանիան եւ Մարիամ³։ Կոստանդնի վերջին որդիներն Յովհաննէս եպիսկոփեղբորը կը կոչէ Տամաշայր եղբայր արքային Հեթմայ (Ա.) եւ իր մայրը՝ Պե֊որդիէ, ինչ որ կը հաստատէ թէ Կոստանդնայ առաջին կինը՝ Յամա Ղիծի մեռած³, եւ արքայաշայրը կրկին ամուսնացած է Պե֊որդիէի հետ, ըստին ազնուականուհի մը թերեւս^(*)։

Կը քննայ սակայն գիտնալ թէ էր վերամուսնացաւ Կոստանդին պայլ, ըստ որում պատմութիւնը լուռ կը քննա առ այս, եւ ոչ ալ յիշատակարանը ստոյգ բան մը կը յայտնեն։ Ուրեմն այս հարցումին պատասխանը, գտնէ մարմարապէս, գտնելու համար պիտի գիտնէք Ս. Փրկչի տաճարի արձանագրութեան թուականին։ Գտնի որ Կոստանդին թագաւորաձոր՝ երկրորդ կնոջին ունեցած զաւկները չեն յիշուած 1241 թուին գրուած այդ արձանագրութեան մէջ, ուրեմն կը հետեւի որ աւելիա գեւ. նոր վերամուսնացած էր նոյն թուին եւ դեռ անգամայն էր, կամ արդէն վերամուսնացած էր եւ իր զաւկները ճանաչէ հասակի մէջ էին։ Երկրորդ վերածնն աւելի հաւանելի է անոր համար որ Կոստանդին երկրորդ ամուսնութենէն ծնած Սիր Լիկոս որդին (Պե֊որդիէի աղջիկներ թերեւս), կ'ըսէ Հ. Սելիան³ չեմ գիտեր ուրիշ քաղցով, 1256ին Տայր էր արդէն «երկոց գտտերաց եւ պատանեկի

3 Մ. իր կրկն անունները, Հ. Սելիանի հաստատաց հակառակ, աշխատ արշ չեն կարգացուիր արձանագրութեան մէջ, եւ անոնց այս կերպը ընթերցումը տարակուսական է ըստ իս, ամուսնաց թէ ոչ մի յիշատակարան եւ այլ պատմական վաւերագիր, եթէ չեմ սխալիք, ծանոթացած են մեզ Կոստանդին այս երկու գտտերց անունները։

3 Արձանագրութեան մէջ այս անունը չէ յիշուած, այլ միայն գրուած է «Իսկ զի որդին ամուսնորութեան պայլին Պե֊որդիէ որ է տեր Պե֊որդիէ եւ Յովսէփէ», որմ յայտնի է որ խօսքը Մարիամ մասին է, ուրիշ անունով Կեանք Սիր կամ Կալա Մարի, կոչեցնալն Պաւլոս Գա֊ֆուս, այսինքն կոմսուհի Յովսէփի. որ 1263ին է Լամբրուն վերածնած եւ թաղուած է ի Սկեպտոյ վանք։

3 Զաւրցի մէջ գրուած ոտանաւոր յիշատակարանին վերջին տողերուն մէջ, Սմբատ սպարապետ սասպեա կը յիշատակէ իր մայրը։

«Տրուպ եւ անգեղջ մեղաւորի
Սմբատայ Գուլնգաստապիւի.
Հարս իմոյ Կոստանդինի
Եւ մար իմոյ Յամա Ղիծի,
Եղբորս եւ քերք նաեւ աղիի».

Այս յիշատակարանը գրուած է «Թեւութի հարյուր տասնութի» (718+551=1269), երբ արդէն ոչ միայն իր մայրը Յամա Ղիծի, այլ եւ իր Տայրը Կոստանդին վախճանած էին։ Սմբատ ին յիշեր սակայն իր խորթ մայրը Պե֊որդիէ, որ թերեւս էր կենդանութեան եր գեւ. այն ժամանակ։

միոյ՝ Սիր Լեան¹, Ենթադրելով որ Սիր Լիկոս 1256ին առնուապէս 20 տարեկան եղած է՝ արդէն չորս զաւկի տէր եղած ըլլալու համար, ուրեմն այս Ինքն ամուսնագրութեան թուականէն 5 տարի առաջ, զիցից 6—7 տարի առաջ, Հետեւաբար, Կոստանդին աւագ պարոնին վերամուսնութեան թուականը, հաւանաբար, կ'իյնայ 1232—1234 թուականներուն, եւ անոր վերջին զաւկներուն ալ՝ վերի արձանագրին մէջ անյիշատակ մնացած ըլլալու պարագայն ալ վերագրելի է անոնց անշտափահաս եւ հետեւաբար առանց բարձի եւ պաշտօնի ըլլալուն։

ՄԱՐԿ ԹԵՂԵՂԻ

ՄԱՅՆՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ORELLI K. v., Allgemeine Religionsgeschichte, 2. Auflage, II. Band. A. Marcus' & Webers Verlag, Bonn 1912.

Թերթիս նախորդ տարուան Ապրիլ թուին մէջ խօսած էինք արդէն Օրէլլիի Կրօններու պատմութեան մասին, բայց այն ժամանակ առաջին հատորը միայն ձեռքի տակ ունենալով Հեղինակին վերջնական եզրակացութեան վրայ չէինք կրնար գաղափար մը տալ, որ սակեւ հետաքրքրական կէտն էր մերի համար։ Առաջիկայ երկրորդ հատորին բովանդակութիւնն ալ հոն արդէն յիշած ըլլալով՝ կ'ուզենք այս անգամ Օրէլլիի գործքին ներքին արժէքը ներկայացնել։

Կրօններու խուզարկութեամբ, կ'ըսէ (Բ. հտ. էջ 455) կը գտնենք, որ կրօնը մարդկութեան մէջ այնպէս ընդ հանուէր երեւոյթմ էրն է, ինչպէս լեզուն։ Այս իրողութեան մեղմ յառաջ հարցասեր մտքեր արդէն ուշադիր եղած են. «Չկայ ազգ մը, ըլլայ այն ամենալայրնին, կ'ըսէ Կրիկերն, որ աստուածութեան մասին ծանօթութիւն մը չունենայ, Թէեւ շատ ազգեր սխալ գաղափար ունեցած են աստուածներու մասին, սակայն ամէն ալ կը հաւատան աստուած եղէն օրութեան եւ աստուած եղէն Բնութեան մը, եւ այն ոչ թէ ուրիշին թելադրութեամբ, այլ իրենք իրենցմէ։ Արդ ինչ բանի մէջ որ ազգերն այդպիսի ընդհանուր համաձայնութիւն ունին» իբր բնական օրէնք նկատուելու է³։

1 Սե֊ան, 76։

Նշմը կ'արժէ նաեւ արդի անբազաւ-
կրթի ազգերու համար. «Ուր որ մարդկային
միւս առանձնայատկութիւնները կը նշմարուին,
հոն, կը գրէ Թ. Վայց, կրօնական տարրը բնա-
զի պակսիր,» (Anthropologie I, 321),

Արմիի ընդհանրութենէն կրնանք, որչափ
փորձառութիւնը կը ներէ՝ եղբակացութիւն մը
հանել նաեւ կրօնի սկզբնականութեան
նկատմամբ: Այսինքն անկարելի բան է երեւա-
կայել ժամանակամիջոց մը, ուր մարդ զօրի
գտնուած ըլլայ ճիշտ կրօնէ, մանաւանդ թէ
որչափ դէպ ի հնութիւն կը յառաջանանք, այն-
չափ աւելի կրօնի տիրող ազդեցութիւն մը կը
գտնենք մարդկութեան կենսաբի վրայ:

Թէ ինչպիսի էր կրօնը նախնարար՝ Հեղե-
նակը կը զանազանէ նախնական (Urreligion)
եւ պատմական կրօն: Առաջնայն մասին ստոյգ
բան մը չենք գիտեր, կ'ըսէ, մինչ պատմական
կրօնին համար ունինք գոնէ այնչափ տեղեկու-
թիւն, որ կրնանք ապահովութեամբ հաստատել
թէ ոչ տարրապաշտութիւն (Fetischismus) էր,
ոչ ոգեպաշտութիւն (animismus), ոչ ալ ան-
յարիր բազմաստուածութիւն, բայց ոչ ալ ու-
սումնական մի աստուածութիւն (lehrehafter Mono-
theismus), այլ հաւանականաբար պարզուկ
մենաստուածութիւն մը (naiver Henotheismus),
ուր մարդ աստուածութիւնը, զոր խորագրէն կը
զգար, կը ցնէր բնութեան կամ թէ բնութեան
ամենազին հերեոյթին՝ Երմիքի հետ ի միասին:
Եթէ մարդութիւնը, ինչպէս որ ըստ
ամենայնի հաւանական է, միեւնոյն ծագումն
ունի, կամ թէ երկրիս զանազան մասերուն մէջ
նոյն զարգացողութենէն անցեր է՝ այն ատեն
ինքնարեւարար կը ծագի հարցը թէ ինչ էր
կրօնի նախնական ձեւը: Այդ հարցը սակայն
պատմութեան շրջանակէն այնչափ անդին է, որ
ինչեւիցէ լուծուի պատմական արժէք չի կրնար
ունենալ: Անոր համար մենք աւելի հասնաստօրէն
միայն այնչափ կը ջանանք իմանալ թէ արդեօք
պատմական է ըլլա՞նք ինչ ինչ պիտի
էր կրօնի հնագույն կեբարարանքը:

Հիմնուելով Ս. Գրքի մարդուն նախնական
վիճակի մասին աւանդութեան վրայ, սովորու-
թիւն եղած էր յառաջ՝ միաստուածային
նախնական մ'ընդունիլ (— մենք կը կործնենք
թէ իրաւամբ —), Նախամարդուն կը վե-
րագրուէր կրօնական պայծառ գիտակցութիւն
մը, այնչափ որ ուսումնական էին անոր
ծանօթութիւնները Աստուծոյ արարչին, Երրոր-
թեան վրայ եւ, եւ անընդհատ աւանդութիւն

մը հաղորդած է գանձը Արարհամու, առ ալ
Խորայեղացիներուն, մինչ միւս ազգերը երթա-
լով միտութեան մէջ սուգուած են: Միայն թէ
Ս. Գրքի էջերուն մէջ աւելին կը գտնենք այդ-
պիսիք, քան որ հոն ըսուած է: Ինչպէս որ
Խննդոց գիրքը չի կրնար գիտութեան աղբիւր եւ
առաջնորդ առնուիլ երկրա՞ն ու թե՛ ան հա-
մար, այդպէս ալ այս մեր պատմական թերոյթը
չի կրնար երբեք Ս. Գրքով լեցուիլ⁽¹⁾: Միւս կող-
մանէ գիտութիւնն ալ յախուռն գտնուած
է այս նիւթիս մէջ յերիւրելով տեսակ տեսակ
նախնականներ, առանց միտ զննելու, որ ձեռքի
տակ ունեցած մեր ատաղճը առ առաւելն կրնայ
թոյլ տալ երբեքսկանչու թէ ինչ էր կրօնի
նախապատմական զարգացողութիւնը, բայց ա-
տով տակաւին նախնական ինքնին գտած չենք
ըլլար:

Յետոյ համառօտիւ յիշատակելով կրօնի
ծագումը մէկնող գլխաւոր գրութիւնները, կը
հերքէ ինչ որ իրեն ուղիղ չ'երեւար: Այսպէս
Ա. Գ. Կոնսի, Յ. Լուբրօքի, Փ. Էռլիքի պաշտ-
պանած տարրապաշտութեան (Fetischis-
mus) դէմ կը հաստատէ, որ բացարձակ սխալ
է ըսել թէ տարրապաշտը զգալի աւարկան
իրբ գործն ազգայն կը նկատէ, քանի որ փոր-
ձառարար անոնց գործն չըլլալուն համո-
զուած է. հետեւաբար զանոնք ոգիացեալ
նկատել եւ իբր այդպիսի պաշտել չի կրնար:
Ընդհակառակը Արիիկեցոց կրօնին մէջ, զոր
տարրապաշտութիւն սովոր են անուանել, որոշ
կը տեսնուի, որ տարրապաշտութիւն կը կանխէ
արդէն տեսակ մը ոգեպաշտութեան: Բայց
ստի չափազանց անտեղի բան է կրօններու
մէջ ի մի հաւաքել անմիտ եւ հիւսնդա-
գին մասերը եւ ամենի ամենէն սկիզբը զինքն իբր
սկզբնաւորութիւն յետագայ զարգացողութեան:

Ե. Բ. Տայլը, Յ. Լիպպերտ, Տիլէ եւ
Հ. Մպենսըր հնարեցին եւ զարգացողին ոգե-
պաշտութեան (Animismus) գրութիւնը, գըը-
խաւոր հիմնական դնելով զմարդ անձանօթ
շախարհներ տանող կամ խորհրդաւոր վիճակ-
ները, որոնց մարդ միշտ ենթակայ է, ինչպէս
մահ, քուն, երազ: Իրողութեան մէջ սակայն
կը տեսնենք որ ոգեպաշտ ժողովուրդը կը զա-
նազանէ տոյրաբար յատուկ իմաստով ա-
ստուածութիւն ուրիշ հրեւեցէ հոգիէ: Ա. Ռե-
վիլ ոգեպաշտութենէ յառաջ կը դնէ բնա-
պաշտութիւն մը (Naturkultus), նկատելով որ
տիեզերական տարրերը յաճախ մարդուն երեւա-
կայութեան առջեւ անասնոց կերպարանքներ

կ'առնուն, եւ մարդ իւր միամտութեամբը կը դատէ թէ անասուններն աւելի յարմար են քնութեան մէջ աստուածային զօրութիւնները ներկայացընելու, որոնք գերաշխարհիկ են մարդուն համար (ուսկից՝ անասնապաշտութիւն)։ Թէ յիշեալ հնագոյն կրօնները՝ աստուածութիւնը քնութեան հետ գիւղընդխառնեալ կը ներկայացընեն՝ կ'ընդունինք, ըստ որում ասով կրնան մեկնուիլ այն առաւել կամ նուազ ձոխ առասպելները, որոնց կը հանգիպինք սկիզբներն արդէն։ Սակայն կայ տիրող ձգտում մըն ալ այդ կրօններու մէջ, զոր պէտք չէ անուշագիր թողուլ, ասոնք աստուածութիւնը կը կենդրոնացընեն տեսանելի երկրի մէջ, ուսկից կրնանք երգականքնել թէ մարդկութիւնը մշտական ընազդով մը միտեալ է աստուածայինը միաւորացնել ըմբռնելու եւ անոր երեւոյթը կապելու վեհագոյն բանի մը, որ երբեք աչքի տակ կ'իյնայ — Երկնքի, Հոս ալ՝ երկնականմարը մերթ, մերթ ալ անոր վրայ թաւալող արեւորը կը ստանան գիւտար նշանակութիւնը։ Այս պարագան ընդդէմ է հարկաւ բազմաստուածութեան, բայց դեռ աւելի ընդդէմ է պատմական այն իրողութիւնը, թէ ամէն ցեղ սեպհական միակ աստուածութիւն մը ունէր, եւ երբ ընկերական յարաբերութիւններու բերմամբ քովէ քով եկան՝ բերին միանգամայն քովէ քով իրենց աստուածութիւնը, որով բազմաստուածութեան ներքստպէս անթիւ եւ անհաշիւ դրութիւնը ծագեցաւ։ Այս երեւոյթը զգալի է մանաւանդ Եգիպտացոց քով։

Ինչպիսի որ ալ հին շրջաններու մէջ կրօնը զերծ էր բազմաստուածութենէ եւ միաստուածութիւնէ եր իրական հիմը կրօնի, սակայն աստուածութիւնը տիեզերական տարրերու հետ այնչափ սերտիւ խառնուած էր, այնչափ միասնաբար զննուած եւ մտածուած անոնց հետ, որ շատ դիւրաւ՝ երկնք, արեւ, հով կամ ծով, ամէն ալ ոգեւորեալ, կրնային անշտաբար առնուիլ եւ նախկին ներքին միութիւնն ալ քայքայել։ Հետեւաբար չենք ուզեր այդ շրջանը միաստուածութիւն անուանել այլ լաւագոյն է անուանել մենաստուածութիւն, վասն զի նոյն ժամանակները սփութիւնը, գիտասցեալ բէր հակադրուած «բազմութեան», միութիւնը տակաւին ներքին հարկաւորութեամբ կարեւոր ճանաչալով՝ կրնար դիւրաւ բազմաստուածութեան անցնիլ։ Անոր համար որչափ աստուածականին գաղափարը քնութեան երեւոյթներու հետ սերտ կը կա-

պուէր, այնչափ դիւրաւ առասպելները (Mythen) կը հիւսուէին ժողովրդեան երեւակայութեան մէջ, այնչափ աւելի մարդակերպ կը մտածուէր աստուածութիւնը, սեռային զոյգեր, աստուածային սերունդներ տակաւ կը յաջորդէին մէկ մէկու։

Արդ այն ընազդը, որով մարդկութիւնը միշտ զԱստուած մէկ կը մտածէ եւ կը պաշտէ՝ Ս. Գրոց եւ մեր քրիստոնէական հաւատքի լեզուաւ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ «գիտութիւնն Աստուծոյ» զոր «Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա, զի աներեւոյթը նորա (անոր մշտնջենաւորութիւնը, զօրութիւնը եւ աստուածութիւնը) ի սկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տեսանին (Հռոմ. Ա. 20)։

Այնուհետեւ Հերդեակը կ'անցնի աւելի փափուկ խնդիր մը շօշափելու, այսինքն թէ ինչ յարաբերութեան մէջ է քրիստոնէական կրօնը բոլոր միւս կրօնական դրութիւններու հետ։ Մենք հարկ չենք համարել յառաջ բերել Հերդեակին խօսքերը, ըստ որում յայտնեալ քրիստոնէական կրօնն իւր ամուր համոզումն է, որուն դէմ եղած ամէն բանապաշտական եւ առհասարակ ժխտողական կարծիք իւր անգիտական կը նկատուի։

Հ. Մ. ԵՂԻՍԵՅԱՆ

Ս Ս Յ Ե Ն Ա Գ Ի Ց Ա Կ Ա Ն

ՅՅԻՑԱԿ ԵՐԲՐԱԳԱՅԵՆ-ՀԵՏԱԿԵՆ ՀՐԸ-ՏՈՐԱԳՈՐԹԵՆՆՑ 1896—1910

(ԸՆԴՈՒՆԱԼԻՆԻՍԻՆԻ)

*1919. Rabot Ch. — Exploration de l'Erdachias-Dagh: La Géographie 12 (1906), 3.

*1920. Badet G. — Recherches sur la géographie ancienne de l'Asie Mineure: Rev. des ét. anciennes (Bordeaux) 6, p. 277—319.

*1921. Radonič Iovan. — Byzanz und die römisch-kath. Kirche in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Union von Florenz: Istodnik (Sarajevo) 19 (1906), p. 4—8, 84—88 (սերպոնս)։

1922. Raffi. — Chent. Historický román z Rasko-Turéeke Váky. Napsal. — Přelozil z novoarménstiny (dle II. vydání) O. S. Vetti. V. Praze, 1902, 8°, p. 455. (— Ottova Laciná Knihovna, národní. Spisy pro zabavu a poučení. Číslo spisu 199.)

1923. — Contes persans, Bibi-Scharabani. — Les Khas-Pouches. Traduits de l'Arménien par Abgar Joannissian. Paris, Charles Noblet, 1902. 12°, 89 p.